

Назаренко О. М.,*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри прикладної лінгвістики
Національного університету «Одеська юридична академія»***Лазаренко С. В.,***кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української філології і методики навчання фахових дисциплін
Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*

ПРЕЦЕДЕНТНІ ФЕНОМЕНИ У ТВОРАХ ЛІНИ КОСТЕНКО

Анотація. Статтю присвячено виявленню типологічних рис ліричних та ліро-епічних творів Ліни Костенко на підставі актуалізації в них прецедентних феноменів, різних за походженням. Проаналізовано інтертекстуальну основу творів поетеси з огляду на репрезентацію в них прецедентних елементів у незміненому та трансформованому вигляді, простежено зв'язок між семантичним наповненням творів і кваліфікацією реципієнтів. Створено типологію прецедентних текстів, виявлених у текстах творів геніальної письменниці, за походженням, в якій пропонуємо розрізняти групи – походження з народної творчості та з літературної творчості.

До першої групи ми уналежнюємо прецедентні феномени, в основі яких наявні різноманітні тексти зі скарбниці народної творчості, а саме: прислів'я та приказки, які можуть використовуватися як без трансформацій, доповнень або скорочень, так і бути введені в текст у трансформованому вигляді. До народної творчості ми зараховуємо й фольклорні елементи, джерелом яких є жанр замовляння та народні пісні, які використані у творах. Поетеса майстерно вплела українську пісню в текстову тканину творів зображуваної епохи.

Друга група прецедентних заголовків представлена висловленнями, що за походженням мають літературне першоджерело та є цитатами прецедентного характеру. До цієї групи ми уналежнюємо античні та біблійні прецедентні феномени, а саме: крилаті вислови на позначення різних явищ і людських рис, прецедентні імена, які є знаками світової культури й переплітаються з образами української національної культури. Національну прецедентну базу з літературно-художніх творів українських авторів-класиків становлять цитати з творів Т. Шевченка, Г. Сковороди, Лесі Українки, М. Рильського, О. Довженка, П. Тичини, посилання на їхнє ім'я та героїв, назви творів та збірок письменників. Крім творів українських класиків, джерелом для створення прецедентного тексту в поезіях Ліни Костенко стають твори зарубіжних письменників: Л. Толстого, О. Пушкіна, А. Данте, Й. Гете, В. Шекспіра, які представлені не тільки прецедентними висловленнями, а й прецедентними іменами письменників та їхніх героїв.

Ключові слова: прецедентний текст, інтертекстуальність, Ліна Костенко.

Постановка проблеми. У сучасній українській літературі особливої семантичної ваги набуває текст, який містить інтертекстуальні елементи прецедентного характеру. Саме такий вид інтертекстуальності здебільшого представлений у ліричних

та ліро-епічних творах Ліни Костенко, де в заголовках та текстах творів наявні різноманітні прецедентні феномени та прецедентні тексти. Поняття прецедентного тексту набуло широкого визнання, в інтерпретації Ю. Караулова, який називає прецедентними тексти, що «(1) значущі для тієї чи іншої особистості в пізнавальному або емоційному плані, (2) ті, що мають надособистісний характер, тобто добре відомі і широкому оточенню певної особистості, включаючи її попередників і сучасників, і, нарешті, такі, (3) звернення до яких відтворюється неодноразово в дискурсі цієї мовної особистості» [1, с. 216].

Ця дефініція стала початком дискусії щодо природи прецедентності, прецедентних текстів і прецедентних феноменів. Основною проблемою залишається визначення кола явищ, які можна зарахувати до прецедентних, і взагалі поняття прецедентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Д. Гудков зазначає, що «до сьогодні не отримав осмислення сам феномен прецедентності» [2, с. 102], тому і не пропонує чіткого визначення, проте подає розгалужену типологію прецедентних феноменів: автопрецеденти, соціумно-прецедентні феномени, національно-прецедентні феномени, універсально-прецедентні феномени. В. Красних пропонує виділяти прецедентні ситуації, прецедентні тексти, прецедентні імена та прецедентні висловлення [3, с. 172], наполягаючи на тому, що прецедентний феномен – це обов'язково елемент національної когнітивної бази, тобто одиниця не вербального, а ментального плану. Хоча описане явище теоретично обґрунтоване, однотайності в його визначенні так і немає. Поняття прецедентності в лінгвістиці потрапило до когорти нових понять, значення яких усі розуміють, проте дефініції подають суперечливі, а іноді і взаємовиключні. Ми спостерігаємо таку ситуацію: до прецедентних феноменів уналежнюють різноманітні явища, однак усі розуміють підстави для такого зарахування, хоча позиції вчених різні. З цього приводу зауважимо, що науковці віддають перевагу опису окремих типів прецедентних феноменів або перелічують їхні критерії чи ознаки. Наслідком цього є зарахування до прецедентних суттєво різних явищ.

Ми будемо послуговуватися таким робочим визначенням *текстової прецедентності*: це здатність тексту викликати в реципієнтів вербальні та ментальні асоціації, пов'язані з текстами (в широкому розумінні) загальнокультурного значення – на загальнолюдському, національному та соціальному рівнях [4, с. 139]. Говорити про прецедентність можна лише в разі

спільних асоціацій у реципієнтів, тобто її основними критеріями є масовість, упізнавальність та інтелектуальність.

Можемо виокремити вузьке тлумачення текстової прецедентності, яке передбачає когнітивний підхід до прецедентності [4, с. 139]: прецедентні феномени є одиницями ментального поля, когнітивної бази носія національної мови (праці В. Красних, Д. Гудкова); широке тлумачення поєднує вербальний і невербальний бік прецедентності, зараховуючи сюди мовні – інтертекстуальні текстові елементи (А. Супрун, Ю. Прохоров). Ми підтримуємо другий підхід, який містить і вербальний план тексту.

Крім того, вважаємо серйозною проблемою з'ясування прецедентного статусу тексту. Провідним чинником виступає інтелектуальний рівень реципієнтів. Зниження інтелектуального рівня реципієнтів позначилося, на нашу думку, і на характері текстової прецедентності.

Міжтекстові зв'язки творів Ліни Костенко та вияви в них прецедентних феноменів дають змогу простежити спадкоємність, глибоке розуміння духовного життя народу і художнє переосмислення кращих традицій національної культури, відобразити ментальність українців та показати проблеми тогочасного суспільства в ліриці та ліро-епосі видатної поетеси.

Творчість Ліни Костенко є предметом дослідження багатьох наукових розвідок та літературознавчих студій, які вивчають образи часопростору та мовну картину світу творчості поетеси (Л. Тарнашевська, С. Єрмоленко, У. Галів). Л. Бублейник у монографії «Світ слова української поезії» проаналізувала слово як об'єкт художнього зображення у письменниці, поетику контрасту в її ліриці та мовно-стилістичні особливості роману «Берестечко» [5, с. 102]. Також здійснено системне дослідження інтертексту в поезії Ліни Костенко (С. Дячок) як провідної ознаки художнього мислення поетеси, однієї з найяскравіших представниць української літератури ХХ – початку ХХІ століття.

У сучасній лінгвістиці актуальним є аналіз мовних складників ідіостилю письменниці. Окремі аспекти її художнього мовлення стали предметом дослідження багатьох авторів, а саме: проблеми інтелектуалізації в ліриці поетеси (С. Єрмоленко); ономастика творів Ліни Костенко (М. Мельник); семантика та стилістичні функції колоративів у творах поетеси (В. Губарева). Проте актуальною проблемою залишається дослідження прецедентних феноменів у творах Ліни Костенко.

Метою статті є виявлення типологічних рис творів Ліни Костенко на підставі актуалізації в них прецедентних феноменів, різних за походженням, за характером передтексту. Поставлена мета передбачала розв'язання таких завдань: проаналізувати ліричні та ліро-епічні твори поетеси з огляду на наявність у них прецедентних елементів; створити типологію заголовків за походженням прецедентних феноменів. Об'єктом дослідження є мова ліричних та ліро-епічних творів Ліни Костенко. Предметом дослідження є засоби реалізації прецедентності у творах поетеси.

Виклад основного матеріалу. Прецедентні феномени, що функціонують у творах Ліни Костенко як у незмінному, так і в трансформованому вигляді, насамперед відрізняються за джерелом походження. Ми проаналізували твори поетеси з прецедентними висловленнями й можемо виокремити дві групи прецедентних феноменів: походження з народної творчості та з літературної творчості. Розглянемо кожну групу ґрунтовно.

1. Народна творчість. Прецедентні феномени, в основі яких наявні різноманітні тексти зі скарбниці народної творчості, представлені прислів'ями та приказками, що виокремлюються за ознакою відтворюваності [6, с. 237]. Прислів'я структурно відповідають простим або складним реченням. Виступаючи як елементи інтертексту, вони поєднують заявлену специфіку фразеологічних одиниць і текстових ремінісценцій [7, с. 331]. З огляду на це саме прислів'я виступають основним конституентом тексту, причому вони можуть використовуватися як без трансформацій, доповнень або скорочень, так і бути введені в текст в трансформованому вигляді, напр.: *Чужа душа – то, кажуть, темний ліс. А я скажу: не кожна, ой не кожна!* [8, с. 19]; *Нелегко, кажуть, жити на дві хати. А ще не легше – жити на дві душі* [8, с. 74]; *Грицько ж, він міряв не тією міркою* [8, с. 20]; *Богдан між ними, як між двох вогнів* [8, с. 118]; *Бував я скрізь. Душа у мене боса* [8, с. 125]; *Якби ми так чесали язиками, то вже б давно Україну віддали* [8, с. 21]; *Як я крізь землю там не провалився? / Не збив кулак об стіни об оті* [8, с. 65]; *Багатому і діти чорт колише* [8, с. 44]. Також у творах Ліни Костенко представлені приказки, які відрізняються від прислів'їв тим, що це «короткий вислів, часто також розрахований на повчання» [6, с. 235], напр.: *Сидиш, мовчиш, ні за холодною водою* [8, с. 62]; *Так ці нестатки в'їлися в печінку...* [8, с. 65]; *Ми вже й без неї з'їхали ні на що, а з нею геть вже зійдемо на пси* [8, с. 65]; *Він і на цьому теж нагрів руки* [8, с. 46]; *З ним не звариш каші* [8, с. 52].

До джерел народної творчості ми зараховуємо й фольклорні елементи, джерелом яких є жанр замовляння, що використані у творах, проте ця підгрупа нечисленна, напр.: *Тоді вона взялася замовляти на шкурі цапа й чорного теляти – з гори Осіяньської трави святоянської, на чорне коріння, горове каміння – приготувала своє варіння... якись настої й відьомські чари відтак змішавши всі оті декохти, розпочала свої чаклунські дії...* [8, с. 20].

Походження із народної творчості мають і народні пісні, тому цитати з них становлять прецедентні висловлення. Основою роману «Маруся Чурай» є відома балада «*Ой не ходи Грицю...*». Поетеса майстерно вплела українську пісню в текстову тканину змальованої епохи, нібито експлікуючи життєпис українців, їхню трагічну і водночас героїчну історію, вдачу людини, її буття, надії і сподівання, напр.: *Ой у полі три криниченьки. / Любив козак три дівчиноньки, / Чорнявую та білявую, / Ще й рудую препоганую* [8, с. 13]; *Котра дівчина чорні брови має, / То тая дівчина усі чари знає* [8, с. 7]. Особисту трагедію Марусі Чурай піднесено до рівня проблем життя й боротьби українського народу за волю. Рядки пісень Чураївни переплітаються з рядками твору й зливаються з мелодією поетичного слова Ліни Костенко.

2. Літературна творчість. Друга група прецедентних заголовків представлена висловленнями, що за походженням мають літературне першоджерело та є цитатами прецедентного характеру, тобто співвідносяться з прецедентними текстами. З античної міфології до наших часів дійшли крилаті вислови на позначення різних явищ і людських рис. У творах поетеси чимало прецедентних імен, які є знаками світової культури, напр.: *Сім міст сперечалось, що їхній Гомер* [9, с. 224]; *І все тому, що наша ера чомусь і досі не дає Гомера* [9, с. 457]; *Сзіф куриє свою гіркушу люльку, йому хотілось бути молодим* [9, с. 42]; *При майстрах якось легше. Вони – як Атланти* [9, с. 107];

О *Прометею!* Варто?! – Варто! – так він сказав мені з-під хмар [9, с. 258]. Поетеса майстерно вводить у тексти своїх творів трансформовані прецедентні феномени, які представлені міфологічними назвами, напр.: *Колись же вони цезнуть, всі скрині всіх Пандор* [9, с. 114]; *На сотню Мінотаврів – один тореадор* [9, с. 114]; *Душа, зруйнована, як Троя, своїх убивць переживе* [9, с. 542]; *Не треба все валити на Прокруста, коли не маси дару Златоуста* [9, с. 543]; *Фенікс вилітає з полету* [9, с. 548]. Прецедентні феномени античного походження, зіткані в образну тканину поетичних текстів, переплітаються з образами української національної культури, становлять невід'ємний атрибут оригінального мовомислення Ліни Костенко.

Давніми за походженням є прецедентні біблійні вислови, здебільшого за походженням, зі Старого заповіту, у незмінному вигляді, напр.: *Казав Йоани: «В початку було слово»* [10, с. 119]. А також у трансформованому вигляді, з трактуванням, напр.: *Усі народи, а відтак і мій, у чомусь винні, скоївши й не скоївши, як винен той святий Варфоломій за те Варфоломійське побоїще* [10, с. 124]; *В душі людській, крім видимого неба, є одинадцять всячеських небес* [10, с. 118]. Також до універсально прецедентного феномена біблійного походження уналежнюємо прецедентне ім'я, напр.: *Рахіль – це мрія, Лія – це спідниця*. І це з Рахіллю знаємо лиш ми [9, с. 191]; *Я дуже тяжко Вами відболіла. / Це все було як марення, як сон. / Любов підкралась тихо, як Даліла, / А розум спав, довірливий Самсон*. Розповідь про Далілу є в книзі Суддів. Це дівчина, яку покохав Самсон, а вона, вивідавши в нього таємницю, зрадила його.

Пересічні читачі не завжди здатні встановити прецедентність цих висловлень без звернення до додаткових джерел або без авторських коментарів, хоч цей матеріал належить до загальновідомих і національних. Менший ступінь впізнаваності є визначальною ознакою прецедентності.

Національну прецедентну базу становлять цитати з творів українських авторів-класиків, зокрема поезій Т. Шевченка, напр.: *В яких лісах іще ви забарложені? / Що яничари ще занастають? / І мертві, і живі, і ненароджені / нікого з вас довіку не простять!* [9, с. 538]; *а де ж те Слово, що його Тарас / коло людей поставив на сторожі?!* [9, с. 156]; *Сім'я вже ж вольна і нова. / Та тільки мати ледь жива* [9, с. 156]; *Душа здригнеться і в астралі / Де ж те як писанка село?* [9, с. 264]. Вершиною художньої майстерності і прецедентності є крилатий вислів «*поети для епох*» («*Кобзарю, знаєси...*»): *Ще не було епохи для поетів, / Але були поети для епох!* [9, с. 100]. Ліна Костенко взяла за епіграф до поезії «*Біль єдиної зброї*» крилаті рядки Лесі Українки в незмінному вигляді: «*Слово, моя ти єдина зброє, / Ми не повинні загинуть обоє*» [9, с. 161], які й стали її життєвою позицією.

Поетеса майстерно вводить у художній дискурс не тільки цитати з творів українських письменників, а й назви збірок відомих письменників, зокрема Г. Сковороди, а також перекладає його вислови, які пережили століття і не втратили своєї культурної й етичної актуальності й стали прецедентними: *Світ мене ловить, ловить... доганя!* [13, с. 5]; *Минає день, минає день, минає день! / А де ж мій сад божественних пісень?* [9, с. 5]. Пейзажно-інтимна лірика Ліни Костенко за своїм змістовим та настроєвим компонентами близька до поезій М. Рильського. Поетеса в поезії «*Пейзаж із пам'яті*» висловлює глибоку повагу до письменника, у творі відчутна його присутність: *З кленового туманного тунелю / Виходить Рильський, майже силует* [11, с. 16].

У поезіях поетеси знаходять відгомін найпомітніші постаті людської культури, які стають для неї взірцем, та її старші сучасники. Вона згадує видатних письменників у побутовому житті й водночас уявляє масштабність цих особистостей: *Там Пастернак, а там живе Чуковський, / а там живе Довженко, там Хікмет. / Все так реально, а мороз – чукотський, / а ми на лижах – і вперед, вперед! / Ще всі живі. Цитуємо поетів. / Ми це студенти. Нам по двадцять літ... І це було так просто і природно – що у Довженка світиться вікно* [9, с. 106].

Крім творів українських класиків, джерелом для створення прецедентного тексту в поезіях Ліни Костенко стають відомі твори зарубіжних письменників Л. Толстого, О. Пушкіна, Данте, Гете, Шекспіра, О. Блока. Поетеса ніби веде діалог із видатними письменниками у часі і просторі, а з деякими з них – довірливу розмову. Вона в лаконічних рядках висловлює повагу, дає високу оцінку величчю й таланту їхньої творчості. Поезія «*Алея тиші*» рясніє прецедентними висловами, в якій розповідається про останні хвилини життя Л. Толстого та його основний сенс, напр.: *Мені потрібне слово, а не слава. / Гримучий світе, ти хоч тут помовч!* [9, с. 243]; *Спочатку так: усю на тебе тлю, замучити богами і боргами, гачком в'язальним затягти петлю. / Замотлошити серце – аж конатиме* [9, с. 243].

Неодноразово поетеса в рядках поезій згадує геніального поета Данте, його ім'я виступає як знак світової культури, напр.: *Хто скаже про нього: старий він як світ? / Він – Данте. Йому тільки тисяча літ* [9, с. 224]; *Ну, а якби нам матінка Оранта підкинула Вергілія чи Данта?* [9, с. 85]. У «*Пісенці з варіаціями*» стрижневим є образ французького сатирика Ф. Рабле, одного з тих величних письменників, які заклали основи сучасної європейської літератури. Він зумів своїм оптимізмом стати над обставинами життя: *Отак, як є. А може бути й гірше. / А може бути зовсім, зовсім зле. А поки розум од біди не згірк це, – не будь рабом і смійся, як Рабле!* [9, с. 13]. Ліна Костенко майстерно інтерпретує в рядках творів вислови відомих людей, які стають прецедентними, при цьому вводить їх у текст без трансформації: *Ох, я не Фауст. Я тільки жінка. Я не скажу: „Хвилино, спинись!“ Хвилино, будь!* [9, с. 311]; *„Це мій народ!“ – як сказано в пророка – „Пшеницю сіяв, а пожав терни“* [9, с. 66].

Виявами прецедентних текстів у творах поетеси є посилення на автора та на ім'я героя його твору, а саме Шекспіра. Він єдиний у світовій культурі письменник, з-під пера якого вийшла низка знаменитих персонажів (Гамлет, Офелія, Отелло, Ромео і Джульєтта, Дездемона), які з плином часу розширили межі своєї прецедентності. В інтерпретації Ліни Костенко вони позначені її неперевершеною іронією, напр.: *Не треба заздрити Шекспіру, він жив у дуже темний час* [9, с. 535]. *Якби Джульєтта колупала піч, то, може б, навіть не було Шекспіра* [9, с. 39]. Зарубіжна література широко представлена у творах Ліни Костенко, не тільки прецедентними висловленнями, а й прецедентними іменами письменників та їхніх героїв.

Висновки. Отже, гармонійне поєднання лексики, синтаксису живої народної мови, чутливість до слова – головні риси мови і стилю Ліни Костенко, притаманні її творам. У творах поетеси вияви прецедентних феноменів за походженням представлені двома групами – народна творчість, літературна творчість. У кожній групі заголовків наявні різнопланові підгрупи, зумовлені специфікою потенційних реципієнтів, на яких розрахований відповідний текст.

Література:

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Москва, 1987. 264 с.
2. Гудков Д. Теория и практика межкультурной коммуникации. Москва, 2003. 288 с.
3. Красных В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? Москва, 2003. 375 с.
4. Назаренко О.М. Походження прецедентних газетних заголовків із художньої літератури. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2019. Вип. 38. С. 139.
5. Бублейник Л.В. Світ слова української поезії : монографія. Луцьк, 2011. 240 с.
6. Сучасна українська літературна мова : підручник / ред. кол.: А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М. . Плющ та ін. Київ, 1997. 493 с.
7. Назаренко О.М. Типологія прецедентних газетних заголовків за походженням. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Філол. науки*. Вип. 28. 2011. С. 331.
8. Костенко Л. Маруся Чурай. Київ, 1990. 159 с
9. Костенко Л. Вибране. Київ, 1989. 559 с.
10. Костенко Л. Берестечко: Історичний роман. Київ, 1999. 157 с.
11. Відлуння десятиліть. Українська література другої половини 20 ст. / упорядн. М.О. Сорока. Київ, 2005. 464 с.

Nazarenko O. Precedent phenomena in works by Lina Kostenko

Summary. The article is dedicated to the exposure of typology lines of lyric and lyric-epic works by Lina Kostenko on the basis of actualization in them of the precedent phenomena, that are different in origin. Intertextuality basis of works of poetess is analysed taking into account representation in them of precedent elements in the unchanged and transformed kind, the connection

is traced between the semantic filling of works and qualification of recipients. It is created the typology of the precedent texts educed in texts of works of genius authoress, originally, in that it is suggested to distinguish groups - origins from folk work and from literary work.

To the first group we refer the precedent phenomena in basis of that there are various texts from the treasury of folk work, namely: proverbs and sayings, that can be used both without transformations, additions or reductions, and entered in text in the transformed kind. To folk work we set off folklore elements, the source of that are a genre of order and folk songs that are used in works. The poetess masterly introduced the Ukrainian song in text fabric of works of the represented epoch.

The second group of precedent titles is presented by expressions that originally have a literary original source and are quotations of the precedent character. To this group we refer the ancient and biblical precedent phenomena, namely: the winged expressions on denotation of the different phenomena and human kinds, the precedent names that are the signs of world culture and interlace with offenses of the Ukrainian national culture. National precedent base from literary and artistic works of the Ukrainian authors classics, present quotations from works of T. Shevchenko, G. Skovoroda, Lesia Ukrainka, M. Rylsky, O. Dovzhenko, P. Tychna, reference to their name and heroes, names of works and collections of writers.

Except works of the Ukrainian classics, by a source for creation of precedent text in the poetries by Lina Kostenko works of foreign writers become: L. Tolstoy, O. Pushkin, A. Dante, J. Goethe, W. Shakespeare, that are not only presented by precedent expressions but also by the precedent names, namely: writers and their heroes.

Key words: precedent text, intertextuality, Lina Kostenko.